

*Козубенко Л. М.,**кандидат педагогічних наук,**доцент кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання
Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

РОЛЬ МУЗИКИ В РОМАНІ Г. ГЕССЕ «ГРА В БІСЕР»

Анотація. У статті розглядається роль музики в романі Г. Гессе «Гра в бісер». Звертається увага на те, що творчість Г. Гессе увібрала в себе досягнення кращих письменників та мислителів минулого. Митець піднімає у своїх творах питання місця і ролі особистості у житті соціуму, проблему протиставлення особистості і суспільства, детально розглядає різноманітні психологічні та соціальні аспекти існування індивіда у людському суспільстві. В романі «Гра в бісер» ведуться роздуми про долі світу і цивілізації, про долю того, що особливо близько письменнику, – долю мистецтва, і, зокрема, музики.

Обговорення питання музичного мистецтва в романі «Гра в бісер» – лише один із шляхів вирішення основної проблеми твору. Але саме в музиці Г. Гессе бачить найважливішу складову духовного життя людини і присвячує їй багато сторінок роману.

Шлях в світ Касталії відкрив Йозефу Кнехту, головному герою роману «Гра в бісер», його вчитель – Майстер музики, який долучив Кнехта до музикування як одного зі способів медитації і занурення в себе. Життєва доля Майстра музики розкриває перед читачем сенс і мету музики як способу духовного очищення і перетворення, досягнення просвітленості і умиротворення, стану веселості, радості і чудесного спокою. В образі Майстра музики Г. Гессе зобразив своє уявлення про ідеал людського життя, життя глибоко духовне, наповнене світлом і любов'ю до людей.

В контексті роману зіставлення природних і музичних феноменів і закономірностей набуває філософсько-естетичного і етичного значення. Коли Кнехт разом зі своїм вихованцем Тіто вирушає до місця їх майбутнього перебування на березі гірського озера, він грає невибагливі мелодії на маленькій дитячій флейті. Ця музика асоціюється з почуттям заспокоєності і свободи, з радістю заслуженого відпочинку.

Отже, питанню музичного мистецтва Г. Гессе в своєму романі «Гра в бісер» приділяє досить значну увагу. У тексті твору неодноразово вказується на владу музики над душами людей. Справжній її дух, на думку Г. Гессе, полягає в тому, щоб вона була «спокійною і радісною». Розуміння музики як однієї з вищих форм людської культури поєднується, в оцінці творця роману «Гра в бісер», з органічним її зв'язком з природою, з проявом в ній природних і соціальних закономірностей. Г. Гессе вважає, що музика здатна відобразити не тільки існуючий світ у всій його різноманітності і суперечливості, але і сам акт його творення.

Ключові слова: роль, музика, роман, письменник, герой, образ, світ.

Постановка проблеми. Як і більшість письменників свого часу, Г. Гессе глибоко усвідомив ворожість і жорстокість суспільства ХХ століття стосовно розвитку людини і митця. Протягом більш ніж піввікового творчого шляху він по-своєму шукав вихід з глухого кута, в якому опинилося суспільство.

Своєрідним підсумком цих пошуків став роман «Гра в бісер», в якому перед читачем постає дивовижне створіння Г. Гессе – країна Касталія, країна інтелектуалів – духовної еліти майбутнього, яка самозабутньо віддається Грі в бісер.

Творчість Г. Гессе увібрала в себе досягнення кращих письменників та мислителів минулого. Митець піднімає у своїх творах питання місця і ролі особистості у житті соціуму, проблему протиставлення особистості і суспільства, детально розглядає різноманітні психологічні та соціальні аспекти існування індивіда у людському суспільстві. В романі «Гра в бісер» ведуться роздуми про долі світу і цивілізації, про долю того, що особливо близько письменнику, – долю мистецтва, і, зокрема, музики. Враховуючи цінність прозової спадщини автора та його значний внесок у розвиток зарубіжної літературної класики, виникла потреба детальніше розглянути означені аспекти роману Г. Гессе «Гра в бісер».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед напрацювань, присвячених вивченню біографії та творчої спадщини Г. Гессе варто виділити роботу такого науковця, як Ю. Оришаки [1]. Заслужовує на увагу дисертаційне дослідження Ю. Гутермана «Поетика роману Г. Гессе «Гра в бісер» в контексті філософії буддизму і даосизму» [2], присвячене аналізу філософсько-естетичної проблематики твору письменника. У роботах О. Елькана [3], І. Мегели [4], З. Оганян [5] мова йде про вивчення окремих проблем художньої своєрідності роману «Гра в бісер».

Однак, незважаючи на певну кількість праць, присвячених творчості Г. Гессе, в сучасному літературознавстві і критиці бракує досліджень соціальних проблем особистості та гуманізації суспільства, мистецтва, зокрема, ролі музики в романі Г. Гессе «Гра в бісер».

Мета статті полягає в комплексному розкритті особливостей трактування ролі музики в романі Г. Гессе «Гра в бісер».

Виклад основного матеріалу. Обговорення питання музичного мистецтва в романі «Гра в бісер» – лише один із шляхів вирішення основної проблеми твору. Але саме в музиці Г. Гессе бачить найважливішу складову духовного життя людини і присвячує їй багато сторінок роману.

Шлях в касталійський світ відкрив Йозефу Кнехту, головному герою роману «Гра в бісер», його вчитель – Майстер музики, який долучив Кнехта до музикування як одного зі способів медитації і занурення в себе. Життєва доля Майстра музики розкриває перед читачем сенс і мету музики як способу духовного очищення і перетворення, досягнення просвітленості і умиротворення, стану веселості, радості і чудесного спокою. В образі Майстра музики Г. Гессе зобразив своє уявлення про ідеал людського життя, життя глибоко духовне, наповнене світлом і любов'ю до людей. *«Це було життя, повне захопле-*

ності і праці, але вільне від примусу, вільне від честолюбства і повне музики. І протікало воно так, немов, ставши музикантом і майстром музики, він вибрав музику як один із шляхів до вищої мети людства, до внутрішньої свободи, до чистоти, до досконалості ...» [6, с. 33].

У тексті роману не раз вказується на владу музики над душами людей. Істинний дух музики Г. Гессе бачить в тому, щоб вона була «спокійна і радісна». Подібно танцю, та й будь-якого мистецтва, музика була в доісторичні часи чарами, однією із стародавніх і законних засобів магії. Її коріння знаходилося в ритмі (ляскання в долоні, тупіт, рубка лісу, ранні стадії барабанного бою), вона була потужним і випробуваним засобом однаково «налаштувати» безліч людей, дати однаковий такт їх диханню, биттю серця і станом духу, надихнути їх на благання вічним силам, на танець, на змагання, на військовий похід, на священнодійство. Ця початкова, чиста і первісно-могутня сутність зберігалася в музиці набагато довше, ніж в інших мистецтвах, досить згадати численні висловлювання істориків і поетів про музику, від греків до «Новели» Гете.

Відтворюючи на сторінках роману окремі епізоди музичної історії, Г. Гессе малює образи прародительки стародавнього роду і її дочки, які розповідали історії і співали замовляння, ділячись зі своїми родичами джерелами знання, спогадами і духом свого племені. Г. Гессе нагадує, що музика супроводжувала людину під час обрядів і урочистих свят.

В іншому місці роману письменник оповідає про те, що «в казковому Китаї древніх імператорів» музиці відводилася в державі і при дворі провідна роль; добробут музики воістину ототожнювали з добробутом культури, моральності, навіть імперії, і капелмейстери повинні були суворо стежити за збереженням і чистотою «древніх тональностей». Якщо музика деградувала, то це бувало вже незаперечна ознака загибелі правління і держави. І поети розповідали страшні казки про тональності Цзин Чан і Цзин Цзе, про «музику загибелі»: як тільки в імператорському палаці пролунали її блюзнірські звуки, потемніло небо, затремтіли і впали стіни, загинули владика і царство» [6, с. 11].

Справжнім гімном класичної музики звучать слова Кнехта, в яких він прагне розкрити її сутність: «Ми вважаємо класичну музику екстрактом і втіленням нашої (кастальської) культури, тому що вона – найясніший, найхарактерніший, найвиразніший її жест. У цій музиці ми володіємо спадщиною античності та християнства, духом веселого і хороброго благочестя, неперевершеною лицарською моральністю. Адже, врешті-решт, моральність – це будь-який класичний жест культури, це стислий жест – зразок людської поведінки. Жест класичної музики означає знання трагічності людства, згода з людською долею, хоробрість, веселощі! Грація чи генделевського або купереновського менуету, піднесена чи до ласкавого жесту чуттєвість, як у багатьох італійців або в Моцарта, чи тиха, спокійна готовність померти, як у Баха, – завжди в цьому є якийсь «наперекір», якийсь презирство до смерті, якийсь відгомін надлюдського сміху, безсмертної веселості» [6, с. 93].

Основу кастальської веселості, яка виявляється, зокрема, в гри в бісер, Г. Гессе бачить в єдності трьох начал: в науці (культі істини), в шануванні прекрасного і в медитації – здатності зануритися в себе. Веселість музики «є не що інше, як хоробрість, як здатність весело і з посмішкою крокувати

і танцювати серед жахів і полум'я світу, як святкове жертвоприношення» [6, с. 95]. Радісність і веселість музики вбачаються Г. Гессе плодом всієї культури, результатом об'єктивного погляду на світ, відображенням природної гармонії.

Розуміння музики як однієї з вищих форм людської культури поєднується, в оцінці Г. Гессе, з органічним зв'язком музики з природою, з проявом в музиці природних і соціальних закономірностей. Цей зв'язок Г. Гессе констатує, описуючи прийоми гри в бісер, під час якої навіть «новачок був здатний провести за допомогою знаків Гри паралель між класичною музикою і формулою якогось закону природи» [6, с. 132]. Гра дозволяла зіставляти, гармонійно зводити разом дві ворожі теми або ідеї, такі, наприклад, як закон і свобода, індивідуум і колектив.

В контексті роману зіставлення природних і музичних феноменів і закономірностей набуває філософсько-естетичного і етичного значення. Коли Кнехт разом зі своїм вихованцем Тіто вирушає до місця їх майбутнього перебування на березі гірського озера, він грає неவிбагливі мелодії на маленькій дитячій флейті. Ця музика асоціюється з почуттям заспокоєності і свободи, з радістю заслуженого відпочинку. «Він доклав інструмент до губ і став грати мелодію, дивлячись на м'яке з'являю далекі гірських вершин, слухаючи, як принадно звучить на флейті ця бадьоро-благочестива пісня, і відчув себе змиротвореним, неначе він зумів поєднатися з цим небом, з цими горами, з цією піснею і з цим днем» [6, с. 369 – 371]. Музична гармонія зливається з гармонією природи, з гармонією людської душі.

Г. Гессе вважає, що музика здатна відобразити не тільки існуючий світ у всій його різноманітності і суперечливості, але і сам акт творіння. У вірші Кнехта «З приводу однієї токати Баха» музичний розвиток уподібнюється діалектиці творіння. Первозданий морок, сліпе небуття силою божественного світла перетворюється в твердість скель і невагомість блакитного неба. Відображенням цієї божественної гри і є музична гармонія

*«Промінь надвоє все ділить. І тремтить
Світ в лихоманці, і боротьба кипить,
І чудовий виникає лад»* [6, с. 117].

Відображаючи всесвітню гармонію, музика (і побудована на її основі гра в бісер) володіють власною силою, здатною «внести порядок в строкатість, ввести в сумбур облік, відлік і рахунок» [6, с. 389]. Тому Г. Гессе, слідом за давньокитайськими авторами, віддає «похвали музиці як однієї з першооснов усякого порядку, всілякої моральності, краси і здоров'я. Він співчутливо цитує глави про музику з твору «Весна і осінь» Люй Буей (3 століття до н.е.). «Витоки музики – далеко в минулому», – пише китайський мудрець. «Вона виникає на заході і має в корені Велику єдність. Велика єдність народжує два полюси, два полюси народжують силу темного і світлого» [6, с. 124]. Велика єдність музики відображає суспільні відносини і тому має моральну підставу і моральне значення. Чим бурхливіша музика, тим сумніші стають люди, тим більша небезпека для країни. Всі священні правителі цінували в музиці її радість. Якщо музика не радісна, то вона віддаляється від суті справжньої музики» [6, с. 125 – 126].

Весь текст роману постійно стверджує високий духовний зміст музики. Але музичне ремесло змушує не гребувати чуттєвою і технічною стороною мистецтва. Саме вона дозволяє «розпізнати за слуховими відчуттями різних музичних стилів його дух» [6, с. 87]. Розмірковуючи про музику, Кнехт

говорить, що «в усі віки вона була в першу чергу радістю від чуттєвих вражень, від дихання, від відбивання такту, від відтінків, тертя і збуджень, що виникають, коли змішуються голоси, зливаються інструменти. Звичайно, дух – це головне, і звичайно, винахід нових інструментів і зміна старих, введення нових тональностей, нових правил або заборон, що стосуються побудови та гармонії, – це завжди тільки жест, тільки щось зовнішнє, але ці зовнішні та чуттєві ознаки треба з усією силою відчувати, відчувати на смак, щоб зрозуміти через них епохи та стилі. Музику творять руками і пальцями, ротом, легенями, не одним тільки мозком, і хто вміє читати ноти, але не володіє як слід жодним інструментом, той нехай мовчить про музику» [6, с. 89–90]. Музичне ремесло, чуттєвий музичний досвід є провідниками в духовний світ музики. Майстер музики (учитель Кнехта) зізнається, що він «за все життя не сказав своїм учням ні слова про сенс музики». Зате він говорив «якби я мав знайомити учнів, наприклад, з Гомером або з грецькими трагедійними поетами, я не намагався б вселяти їм думку про те, що поезія – це прояв божественного начала, а намагався б відкрити їм доступ до поезії через точне знання її мовних і ритмічних засобів. Справа вчителя і вченого – вивчати такі багатства, берегти традиції, дотримуватися чистоти методів, а не викликати і не форсувати ті невимовні відчуття, які дістаються на спадок обраним, до речі сказати, страждальцям і жертвам» [6, с. 116 – 117]. Г. Гессе і його герої добре розуміють, що «невимовні відчуття» описуються і викликаються за допомогою мовних і ритмічних засобів. Музика говорить музичними засобами, так само як поезія – поетичними. В художньому акті і сприйнятті задіяні всі рівні людської свідомості – від тілесного руху і фізичної дії до вищих форм мислення і духовності.

І все ж Г. Гессе повністю усвідомлює згубність одностороннього захоплення технічною стороною мистецтва і застерігає від цього. «Історію музики, – пише він, – теж ніяк не можна зрозуміти тільки через абстрактну історію стилів, і, наприклад, епохи занепаду музики залишилися б зовсім незрозумілими, якби ми кожен раз не виявляли в них переваги чуттєвої і кількісної властивості над духовною» [6, с. 90]. Адже інакше нам не зрозуміти, чому «ніщо не може так зблизити двох людей, як музикування» [6, с. 56].

Музичний смак Г. Гессе орієнтований на старовину. Твори, що згадуються в романі, належать далеким від нашого часу століттям. Поруч з діалогом Платона згадується пасаж з хору Генріха Ісаака (бл. 1450 – 1517), автора поліфонічних мотетів і мес. В іншому місці майстер грає сонату Габріелі, що дає автору привід поговорити про вивчення історії сонати і про заняття медитацією. З музики XVII століття згадується «Вечірня» Монтеверді (1567 – 1643), імена Шюца (1585 – 1672) і Фробергера (1616 – 1667). Герой роману розучує ричеркари останнього, перемижуючи ці заняття читанням Гегеля. У романі «звучить» також музика Кореллі і Скарлатті, Телемана і Баха, Куперена і Перселла, інших майстрів XVII – XVIII століть. Загальний дух музики, який звучить зі сторінок роману, можна, мабуть, охарактеризувати словами, сказаними автором з приводу сонати Перселла: «Проникливо і привітно несла до нього свої ніжні трізвуки, чиста, хвилююче-радісна музика» [6, с. 151]. Аналогічні естетичні уподобання проглядаються в характеристиці іншого виконання тієї ж сонати: «краплями золотого світла падали в тишу звуки, падали так тихо, що крізь них було чути спів старого

фонтану, що вигравав у дворі. М'яко і строго, скупі і солодко зустрічались і схрецувались голоси цієї чарівної музики, хоробро, весело і самозабутньо простуючи крізь порожнечу часу і тлінність» [6, с. 289 – 290]. Це не випадкові характеристики музики і її виконання. За цими образами і визначеннями стоїть не тільки естетика, але і світогляд Г. Гессе.

Відносно детальну характеристику дає Г. Гессе музиці Баха. Вона «є піднесенням, втішає душу смиренням з неминучістю страждань і смерті як з отчої волі бога» [6, с. 50]; «Пристрасті» Баха «не стільки в пору їх створення, скільки в добу, що пішла за їх відкриттям знову, – були колись для частини виконавців і слухачів справжнім релігійним актом, обрядом, для іншої частини – побожним роздумом, заміною віри і для всіх разом – урочистим проявом мистецтва і *creatorspiritus*» [6, с. 190]. На церемонії прийняття Кнехта в касталійський орден урочистість моменту підкреслюється виконанням хоральної прелюдії Баха [6, с. 134]. Але найбільш ємне поетичне осмислення творчості композитора відкривається в доданому до тексту роману вірші Кнехта «З приводу однієї токати Баха».

Морок первозданий. Тиша. Раптом промінь,
Пробився над рваним краєм хмар,
Ліпить з небуття сліпого
Вершини, схили, прірви, хребти,
І твердість скель творячи з порожнечі,
І невагомість неба блакитного.
У зародку вгадуючи плід,
Звертаючись владно до творчих розбратів,
Промінь надвоє все ділить. І тремтить
Світ в лихоманці, і боротьба кипить,
І чудовий виникає лад.
І хором Всесвіт творця хвалу співає.
І тягнеться знову до батька творіння,
І до божества і духу рветься знову,
І цієї тяги сповнений світ завжди.
Вона і біль, і радість, і біда,
І щастя, і боротьба, і натхнення,
І храм, і пісня, і любов, і слово [6, с. 389–390].

Таким чином, в тематиці музикознавчих досліджень героїв роману проглядається характерна для Г. Гессе зорієнтованість на музичну культуру давнього часу. Давнього не тільки стосовно уявних подій роману, але і стосовно часу його створення.

Значимість для Г. Гессе музики бароко і класицизму підкреслюється тим, що закономірності саме цих стилів мисляться автором як основоположні для формування правил гри в бісер, що будується за музичними закономірностями (хоча процедури втілення цих закономірностей в логіці гри автором роману не розкриваються). Для розкриття ідеї роману вкрай важливим є розгляд класичних зразків музичної композиції – фуґи і сонати. Описуючи композицію фуґи, Г. Гессе вбачає в ній «втішну гармонію закону і свободи». Ця естетична властивість є, мабуть, однією з основних в духовному змісті гри в бісер. А принцип побудови старовинної сонати записується «знаками, кодами, шифрами і аббревіатурами мови Гри» поряд з формулою астрономічної математики, висловом Кун-цзи (Конфуція) і «так далі». Під цим «так далі» розуміються «різні культури, науки, мови, мистецтва, століття», інакше кажучи, всю духовну спадщину людства. Музичні закономірності займають в цьому ряді вельми важливе місце. Тим самим підкреслюється величність музики як мистецтва.

Про можливі шляхи розвитку музичного мистецтва протягом століть, що відокремлюють наш час від XXIII або XXVII століття, коли відбувається дія роману, Г. Гессе не висуває ніяких припущень. Він не намагається навіть вгадати, за яким сценарієм розвиватиметься музична культура в другій половині XX століття, що безпосередньо примикає до часу створення роману. Музики майбутнього для Г. Гессе не існує. «Касталія взагалі відмовилася від створення творів мистецтва». Музичну творчість тут приймали «лише в формі стилістично суворих вправ по композиції». Але ще більш ганебним заняттям, певним бунтом проти внутрішньокасталійських законів вважалося віршування.

Золотий вік музичного мистецтва, його творчої епохи Г. Гессе вбачає тільки в минулому. Все заміщується грою в бісер. У ній знаходить Йозеф Кнехт джерело радості і внутрішньої розрядки. «Ніщо не було для нього так благотворно, ніщо так не освіжає його, чи не зміцнювало, що не наповнювало силою і щастям», як проникнення «у зоряний світ гри в бісер» [6, с. 415].

Висновки. Отже, питанню музичного мистецтва Г. Гессе в своєму романі «Гра в бісер» приділяє досить значну увагу. Саме в музиці письменник вбачає найважливішу складову духовного життя людини і присвячує їй багато сторінок роману. У тексті твору неодноразово вказується на владу музики над душами людей. Справжній її дух, на думку Г. Гессе, полягає в тому, щоб вона була «спокійною і радісною». Розуміння музики як однієї з вищих форм людської культури поєднується, в оцінці творця роману «Гра в бісер», з органічним її зв'язком з природою, з проявом в ній природних і соціальних закономірностей. Г. Гессе вважає, що музика здатна відобразити не тільки існуючий світ у всій його різноманітності і суперечливості, але і сам акт його творення.

Література:

1. Оришак Ю. М. Культурологічні та педагогічні контексти творчості Германа Гессе. *Культура народів Причорномор'я: научний журнал*. 2004. Вип. 49. Т. 2. С. 134–136.
2. Гутерман Ю.О. Поэтика романа Г. Гессе «Игра в бисер» в контексте философии буддизма и даосизма: автореферат дис. ... кандидата филологических наук. Москва, 1999. 16 с.
3. Элькан О. Б. Роман Г. Гессе «Игра в бисер» как музыкально-литературный ребус. *Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение*. Томск, 2017. Вип. 28. С. 68–80.
4. Мегела І. Мотив гри в романі Г. Гессе «Гра в бісер». *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Кіровоград, 2015. Вип. 138. С. 273–281.
5. Оганян З. В. Лингвостилистические особенности романа Германа Гессе «Игра в бисер». Концептуальные пути развития гуманитар-

ных и социальных наук: сборник материалов XIII-ой международной очно-заочной научно-практической конференции. Москва: Научно-издательский центр «Империя». 2019. С. 72–76.

6. Гессе Г. Гра в бісер: роман. Харків: Фоліо, 2001. 510 с.

Kozubenko L. The role of music in G. Hesse's novel «The Game of Beads»

Summary. The article considers the role of music in G. Hesse's novel «The Game of Beads». Attention is drawn to the fact that the work of G. Hesse absorbed the achievements of the best writers and thinkers of the past. In his works, the artist raises the question of the place and role of the individual in society, the problem of the opposition of the individual and society, examines in detail the various psychological and social aspects of the existence of the individual in human society. The novel «The Game of Beads» reflects on the fate of the world and civilization, on the fate of what is especially close to the writer - the fate of art, and in particular music.

Discussing the issue of musical art in the novel «The Game of Beads» is only one way to solve the main problem of the work. But it is in music that G. Hesse sees the most important component of human spiritual life and dedicates many pages of the novel to it.

The way to the world of Castalia was opened by Josef Knecht, the protagonist of the novel «The Game of Beads», his teacher - the Master of Music, who introduced Knecht to music as one of the ways of meditation and immersion. The life destiny of the Master of Music reveals to the reader the meaning and purpose of music as a way of spiritual purification and transformation, achieving enlightenment and peace, a state of joy, happiness and wonderful peace. In the image of the Master of Music G. Hesse portrayed his idea of the ideal of human life, a deeply spiritual life, filled with light and love for people.

In the context of the novel, the comparison of natural and musical phenomena and patterns acquires philosophical, aesthetic and ethical significance. When Knecht and his pet Tito go to the place of their future stay on the shores of a mountain lake, he plays unpretentious melodies on a small children's flute. This music is associated with a sense of calm and freedom, with the joy of a well-deserved rest.

Thus, the question of musical art G. Hesse in his novel «The Game of Beads» pays considerable attention. The text of the work repeatedly points to the power of music over people's souls. Her true spirit, according to G. Hesse, is to be «calm and joyful». According to the author of the novel «The Game of Beads», the understanding of music as one of the highest forms of human culture is combined with its organic connection with nature, with the manifestation of natural and social laws in it. G. Hesse believes that music is able to reflect not only the existing world in all its diversity and contradictions, but also the very act of its creation.

Key words: role, music, novel, writer, hero, image, world.